

УДК [930.2:572](477)"1920/1930"
DOI <https://doi.org/10.15407/nz2023.01.031>

РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОЇ АНТРОПОЛОГІЇ В 20—30-х рр. ХХ ст. ЗДОБУТКИ І ВТРАТИ

Сергій СЕГЕДА

ORCID ID <http://orcid.org/0000-0001-6772-8387>

доктор історичних наук,
провідний науковий співробітник,
Інститут народознавства НАН України,
відділ історичної етнології,
проспект Свободи, 15, 79000, м. Львів, Україна,
e-mail: sergij_segeda@ukr.net

В статті вперше в історіографії аналізується стан, методичні засади і тенденції розвитку української фізичної антропології в 20—30-х рр. минулого століття, коли територія України входила до складу різних держав. *Актуальність дослідження* визначається відсутністю узагальнюючих напрацювань, присвячених цій проблематиці. *Метою статті* є порівняльний аналіз діяльності антропологічних інституцій Києва та Львова й загальна оцінка досягнень і втрат вітчизняної антропології в міжвоєнний період. Аналіз емпіричних даних здійснювався на підставі історико-культурологічного та порівняльно-типологічного методів етнологічної науки.

В результаті дослідження з'ясовано, що в 20—30-х рр. ХХ ст. в межах України сформувалось і діяло 3 антропологічних осередки, а саме: Кабінет антропології та етнології ім. Хв. Вовка при Всеукраїнській академії наук (ВУАН) (Київ), Наукове товариство ім. Шевченка та кафедра етнології і антропології Львівського університету (Львів). У статті наведено основні підсумки досліджень провідних вчених цих інституцій. Зауважено, що внаслідок репресій і переслідувань з боку сталінського режиму і гітлерівських окупантів вітчизняна фізична антропологія зазнала тяжких втрат: після завершення Другої світової війни всі три осередки цієї науки на теренах України були ліквідовані і в нашій країні не залишилось жодного вченого-антрополога.

Ключові слова: фізична антропологія, антропологічний склад українського народу, індивідуально-типологічний метод.

Sergij SEGEDA

ORCID ID <http://orcid.org/0000-0001-6772-8387>

Doctor of Sciences in History, Lead Researcher
of the Institute of Ethnology of the National Academy
of Sciences of Ukraine,
in the Department of Historical Ethnology,
15, Svobody Avenue, 79000, Lviv, Ukraine,
e-mail: sergij_segeda@ukr.net

DEVELOPMENT OF UKRAINIAN ANTHROPOLOGY IN THE 20—30 YEARS OF THE XX CENTURY. ACHIEVEMENTS AND LOSSES

For the first time in historiography, the author analyzes the current state, methodological principles, and trends of the development of the Ukrainian Physical Anthropology in the 20s and 30s years of the last century, when the territory of Ukraine was a part of the different states.

The relevance of the study is determined by the lack of general studies of this issue.

The purpose of the article is a comparative analysis of the activities of anthropological institutions in Kyiv and Lviv; and a general assessment of the achievements and losses of national Anthropology in the interwar period.

Historical-cultural and comparative-typological methods of ethnological science were mainly used in the process of empirical data analysis.

As a result of the study, it was found that, during the 1920-1930s, there were 3 scientific centers in Ukraine, studying the anthropological composition of the Ukrainians, namely: the Hvedir Vovk Anthropology and Ethnology Office at the All-Ukrainian Academy of Sciences (VUAN) (Kyiv); Taras Shevchenko Scientific Society and the Department of Ethnology and Anthropology of Lviv University (Lviv). The research activities and main results of the leading scientists of these institutions are analyzed, specifically, Anatolii Nosov and Ivan Rukovskyy, who continued research initiated by the founder of Ukrainian Anthropology Hvedir Vovk; the leader of the Lviv anthropology school Jan Chekanovskyy, who, based on his own theoretical approach, developed an original concept of the anthropological composition of the peoples of Europe; Rostyslav Yendyk, who described several zones of the ethnic territory of Ukraine, the population of which differs according to the ratio of the main European anthropological types. It is noted that certain statements of the works of these scientists preserve their scientific significance to this day. Finally, it was found that as a result of repressions and persecutions by the Stalinist regime and the Nazi occupiers, national Physical Anthropology suffered heavy losses: after the Second World War, all 3 centers of this scientific discipline were eliminated, and none of active anthropologists remained on the territory of Ukraine.

Keywords: physical anthropology, anthropological composition of the Ukrainian people, individual-typological method.

Вступ. 1920—1930 рр. хронологічно відповідають другому етапові розвитку вітчизняної антропології, що розпочався після завершення земного шляху її фундатора Федора Вовка, який помер наприкінці травня 1918 року. В цей час на теренах України, розділених кордонами кількох держав, сформувалось три антропологічних осередки, які вивчали питання антропологічного складу українців, а саме: Кабінет антропології та етнології ім. Ф. Вовка при Всеукраїнській академії наук (ВУАН) (Київ), Наукове товариство ім. Шевченка та кафедра етнології та антропології Львівського університету (Львів). Окремі аспекти їхньої діяльності вже розглядалися в працях Олени Таран [1], Михайла Глушка [2], Романа Тарнавського [3] та ін., однак порівняльний аналіз внеску цих інституцій в розвиток української антропології все ще залишається актуальним. *Метою* нашої статті є загальна оцінка досягнень і втрат вітчизняної антропологічної науки в міжвоєнний період. У процесі аналізу емпіричних даних застосовувались переважно історико-культурологічний та порівняльно-типологічний *методи* етнологічної науки.

Основна частина. Музей (Кабінет) антропології та етнології ім. Хв. Вовка. Ініціаторами створення цієї антропологічної інституції були учні й однокласники Федора Вовка, що мали намір продовжити справу життя свого наставника та колеги. Першу

Іл. 1. Олександр Алешко. Дж.: Сегеда С. Історична антропологія України. Київ: ІН НАН України, 2021

програму діяльності музею в серпні 1918 року запропонував відомий біолог і медик академік Микола Кащенко [4] Передбачалося, що його статус мав відповідати рівню відомих зарубіжних центрів антропологічної науки, а саме: Антропологічної школи в Парижі (Франція), Королівського антропологічного інституту в Лондоні (Великобританія), Бюро етнології у Вашингтоні і Музею археології та Етнології Пібоді при Гарвардському університеті в Кембріджі (США) [5, с. 6]. В плани організаторів входило створення трьох відділів: антропології, етнології та передісторії (археології), бібліотеки, архіву, фотолaboratorії тощо. Остаточне рішення про заснування Музею антропології та етнології ім. Хв. Вовка було прийнято 29 березня 1921 року на Спільному зібранні Всеукраїнської Академії Наук (ВУАН), якому підпорядковувалась ця інституція [6, с. 467]. Його директором було призначено Олександра Алешко, посади наукових співробітників посіли Анатоль Носів та Антін Онищенко. За статутом ВУАН директор Музею мав право дорадчого голосу на засіданнях її Президії [1, с. 247].

Ядро Музею мали скласти матеріали Федора Вовка, які він заповів майбутній Українській академії наук, а саме: архів, де зберігались рукописи, малюнки, карти, фотографії, бланки антропологічних обмірів тощо, книгозбірня, що нараховувала понад 8 тис. унікальних видань, археологічні й етнографічні артефакти тощо. Всі ці безцінні наукові скарби після смерті засновника української антропології зберігались на його квартирі в Петрограді, розташований на Василівському острові неподалік університету. Їх розпорядниками були духівники засновника вітчизняної антропології Сергій Єфремов і Петро Стебницький, які передали ВУАН право на його спадщину.

Безпосереднім виконавцем заповіту Федора Вовка став Олександр Алешко, наукові інтереси якого сформувались під час навчання в на кафедрі географії та антропології природничого відділення фізико-математичного факультету Санкт-Петербурзького (Петроградського) імператорського університету. Ще студентом під керівництвом Федора Вовка він засвоїв методику антропометричних обмірів і збирання етнографічних матеріалів й неодноразово брав участь в польових антропологічних і етнографічних дослідженнях на теренах України, Росії та Малої

Іл. 2. Федір Вовк на практичних заняттях з антропології зі студентами Петербурзького університету. А. Носів — другий в першому ряду, з циркулем в руці. Дж.: Сегеда С. Історична антропологія України. Київ: ІН НАН України, 2021

Азії. За рекомендацією свого наставника молодий дослідник був обраний членом Російського антропологічного товариства при Санкт-Петербурзькому університеті та дійсним членом Імператорського Російського географічного товариства [7] (іл. 1).

1918 року Олександр Алешо повернувся до Києва, де розгорнув активну науково-організаційну діяльність. Вчений брав участь в розробці «Тимчасового статуту» Музею антропології та етнології ім. Хв. Вовка, за яким в структурі цієї інституції виокремлювалося три розділи: антропологічний, палеоетнологічний, або доісторичний і етнологічний [8, с. 113—114]. В надзвичайно тяжких умовах повоєнної руйни він 1920 року перевіз до Києва архів, книгозбірню, археологічні й антропологічні колекції, які зберігались на квартирі Федора Вовка. Однак виснажливі поїдки до Петрограда безнадійно підірвали його здоров'я і навесні 1921 року Олександр Алешо пішов засвіти [9].

31 березня 1922 року Музей отримав нову назву — Кабінет антропології та етнології ім. Хв. Вов-

ка, що його очолив інший учень фундатора вітчизняної антропології — Анатоль Носів (Носов), природничого відділення фізико-математичного факультету Санкт-Петербурзького університету. Тут він розпочав експедиційну діяльність, здійснивши 2 наукові відрядження до Королівства Сербії, де зібрав понад 400 предметів селянського побуту, зробив близько 200 фотографій і провів антропологічні обстеження 195 осіб. Результати цих експедицій засвідчили високий професіоналізм Анатолія Носова, який він здобув на семінарах Федора Волкова [10, с. 396] (іл. 2). В 1918 р. молодий вчений перебрався до Києва, де після смерті свого колеги й однодумця очолив Кабінет антропології та етнології ім. Хв. Вовка, який тепер складався з відділів спеціальної антропології, передісторії, чи палеоетнології, етнології та пам'ятникового (пам'ятниковознавства).

У завдання антропологічного відділу входило вивчення фізичних рис людності України, популяризація антропологічних знань та просвітницька діяльність. При відділі був створений гурток, де студент-

ська молодь мала змогу ознайомитись з основами антропологічних знань. 1923 року Анатоль Носів зі своїми помічниками підготував підручник «Основи анатомічної антропології», однак він так і не вийшов друком. Співробітники відділу систематизували понад 1200 копій бланків антропометричних обмірів українців, проведених Федором Вовком та його учнями, оригінали яких зберігалися в Ленінградському університеті. Були також впорядковані колекції музею з надзвичайно цінними артефактами, отриманими під час розкопок археологічних пам'яток на теренах України. Проводились також практичні заняття з антропології зі студентами-археологами.

У 1926 р. відділ було реорганізований в окремий Кабінет Антропології, діяльність якого знайшла відображення на сторінках щорічника «Антропологія», чотири випуски якого вийшли друком впродовж 1928—1931 рр. Проміж різнопланових матеріалів народознавчого характеру на їх сторінках були оприлюднені підсумки антропологічних досліджень українців, греків, болгар Приазов'я, татар Криму, проведених Анатолієм Носовим і студентом-практикантом Максимом Ткачем, що співробітничав з Кабінетом на волонтерських засадах. Окремі антропологічні розвідки Анатолія Носова були опубліковані також в етнологічних і природничих часописах Всеукраїнської академії наук.

Серію публікацій з антропології українців започаткувала стаття Анатолія Носова, присвячена загальній характеристиці фізичного типу їх антропологічного типу. Навівши основні положення концепції Федора Вовка (відносна антропологічна однорідність українців; домінування рис динарського типу, що характеризується високим зростом, брахікефалією, відносно широким обличчям, переважанням темної пігментації волосся та очей і прямої форми спинки носа; південно-західний напрямок антропологічних зв'язків), автор вказав на нагальну потребу збирання нових, більших за обсягом матеріалів [11].

1927 року на сторінках «Етнографічного вісника» вийшла друком нова антропологічна розвідка Анатолія Носова, де він навів результати власних антропометричних обстежень 83 українців-чоловіків Поділля. За підсумками дослідження вчений дійшов висновків про те, що «... подільські українці ... в своєму загальному антропологічному типі незначно чим відрізняється від загального типа (за Вовком), проте

ми мусимо відзначити, що та «однорідність» українського племені, що про неї говорить проф. Вовк, на нашій групі подільських українців повного підтвердження наче-б то й не дає. ... В них яскраво відзначаються елементи змішаності в пігментації волосся й очей, в показникові голови, зрості т. і. ознаках» [12, с. 116]. Їхнє походження Анатоль Носов пов'язував з впливом суміжних етнічних груп — поляків і молдаван, хоч такий висновок надто спрощено трактує антропологічні наслідки складних етногенетичних процесів, які мали місце в минулому.

Наступного року вийшла друком нова стаття цього дослідника, де на основі 256 антропометричних бланків з архіву Федора Вовка і літературних даних він визначив основні риси фізичного типу українців Кубані, а саме: високий зріст (близько 170 см), менш округла, ніж в інших територіальних групах українського народу, хоч і брахікефальна форма голови, відносно широке обличчя, темний колір волосся і дещо ослаблена пігментація райдужини очей, відсоток змішаних відтінків якої сягнув 67,2%. На підставі цих даних Анатоль Носів знову в обережній формі піддав сумніву тезу свого вчителя про антропологічну однорідність українського народу, зауваживши, що «... це питання ще не зовсім з'ясовано...», оскільки отримані результати, на його погляд, дають підстави «... для іншого твердження ...» [13, с. 62]. Згадана праця досі залишається одним із найважливіших джерел з антропології українців Кубані.

Невеликий за обсягом матеріал, який стосується фізичних рис людності Середньої Наддніпрянщини, наприкінці 1920-х рр. зібрав Максим Ткач [14; 15], в працях якого відчутний вплив поглядів Анатолія Носова щодо ступеня антропологічної однорідності українців і першопричин відхилень від домінуючого типу. Так, описуючи фізичні риси мешканців станиці Бондаревої, він зауважує, що вони «... не становлять одної ясновизначеної групи», оскільки «... змішавшись з «чужим» зайшлим елементом, насамперед, мабуть, з польським, виявляють три групи...» [14, с. 88].

Варто зазначити, що наукова діяльність співробітників Кабінету антропології ім. Хв. Вовка здійснювалась за умов неналежного фінансування й відсутності сучасного антропологічного інструментарію, частину яких вдалося придбати лише в 1926 р. [16, с. 7]. В 1929 р. в штатному розкладі Кабінету було

лише три співробітники — Анатоль Носів, Михайло Рудинський, М. Мушкет і практикант Максим Ткач, який працював на безоплатній основі. Грандіозні плани і перспективи розвитку цієї наукової інституції, окреслені в доповідних записках поч. 1920—х рр., залишились на папері.

Ситуація довкола Кабінету антропології ім. Хв. Вовка пояснюється тим, що комуністична влада вкрай недовірко ставилась до діяльності ВУАН, розглядаючи провідну організацію вчених підрадянської України як розсадник українського «буржуазного» націоналізму і «петлюрівщини». Наприкінці 1920-х рр. за вказівками з Москви більшовицький режим почав згортати політику «українізації», розпочавши репресії проти творчої інтелігенції і науковців, які набрали масштабних обертів на початку наступного десятиліття.

Ці репресії не оминули і співробітників Кабінету, що його в «Звіті за п'ятилітку Секції історії матеріальної культури ВУАН (1928—1933)» разом з іншими народознавчими інституціями названо одним із «глухих закутків», де зберігалися буржуазні наукові концепції та «провідні буржуазно-націоналістичні наукові кадри, наготовані Єфремовим на випадок реставрації капіталізму» [17, с. 116].

Взимку 1933 року Анатолія Носова заарештували за звинуваченням у причетності до Української військової організації і в травні ц. р. Судова трійка при Колегії ГПУ призначила йому 5 років ув'язнення в виправно-трудовах таборих, де він працював на будівництві Біломоро-Балтійського каналу і Московського моря. Відбувши цей термін, Анатолій Носов, за словами відомого українського мовознавця і культуролога-емігранта Юрій Шевельова, його двоюрідного брата «... оселився в Ялті ..., де працював у етнографічному музеї в кол. палаці еміра бухарського. ... Коли почалася евакуація Криму під час німецького наступу, разом з іншими «неблагонадійними» Толю з родиною навантажили на спеціальний пароплав. Свій людський вантаж цей пароплав ніколи нікуди не довів» [18].

Жертвою сталінських репресій стали також Михайло Рудницький, засланий до Архангельської обл. Російської Федерації, і Максим Ткач, сліди якого загубились після арешту і заслання [19, с. 84].

В 1934 р. Кабінет антропології та етнології ВУАН було ліквідовано. Федора Вовка офіційно оголоси-

ли «українським буржуазним націоналістом», ба навіть расистом. Праці засновника вітчизняної антропології та його учнів вилучили із бібліотек і замкнули в спецховищах. Жодного діючого антрополога в підрадянській Україні не залишилось. Центр досліджень з історичної антропології України в цей період остаточно перемістився до Львова.

Наукове товариство ім. Т. Шевченка та Кафедра етнології і антропології Львівського університету. Ростислав Єндик. Ще до Першої світової війни у Львові сформувалось 2 основні антропологічні осередки: Наукове товариство ім. Т. Шевченка (НТШ) і кафедра етнології та антропології Львівського університету, що наприкінці 1918 р. за розпорядженням польської адміністрації отримав назву Університету ім. Яна-Казимира.

Діяльність НТШ в окреслений період ускладнювалась тим, що в 1914—1918 рр. під час лихоліття Першої світової і польсько-української воєн Товариство зазнало значних матеріальних і людських втрат: було зруйновано бібліотеку, музей, друкарню, багато українських вчених загинуло або осіло в еміграції. Крім того, на поч. 1920-х рр. польська влада в різний спосіб гальмувала розвиток української науки і освіти в Східній Галичині. За таких умов українські вчені, які залишилися в місті, в 1921 р. заснували Львівський таємний український університет [20, с. 66].

Загальне керівництво антропологічними студіями після поновлення діяльності НТШ, як і раніше, здійснював Іван Раковський, завідувач кафедрою таємного університету, який, за словами Галини та Юрія Вовків, «був не так учень, як співробітник Хв. К.» [21, с. 276]. Вчений досконало володів методиками антропометричних і краніологічних досліджень, які він засвоїв під орудою Федора Вовка під час експедицій 1903—1906 рр. і стажування в Санкт-Петербурзькому університеті в 1912—1914 рр. Крім того, Іван Раковський мав великий організаційний досвід, набутий на посаді секретаря Товариства, яку він обійняв 1908 року за ініціативи Михайла Грушевського, що особисто запропонував йому перебраться із Коломиї до Львова [22, с. 23] (іл. 3).

Починаючи з 1922 року, Іван Раковський на засіданнях Математично-природописно-лікарської і Фізіографічних комісій НТШ не раз торкався питань, пов'язаних із актуальними проблемами і завданнями антропології й організацію польових до-

Іл. 3. Іван Раковський. Дж.: Сегада С. Исторична антропология України. Київ: ІН НАН України, 2021

сліджень на етнічних українських теренах Польщі. Він навіть пропонував створити окремий науково-дослідницький підрозділ Товариства — Антропологічний інститут, але ця пропозиція з різних причин так і не була реалізованою [2, с. 416].

Основним напрямком наукових зацікавлень Івана Раковського в цей період залишались питання антропології українців та інших слов'янських народів. Попервах вчений беззастережно дотримувався концепції Федора Вовка про приналежність українців до «андрійської», тобто адриатичної (динарської), раси та їх антропологічну близькість з південними слов'янами: сербами і хорватами, що їх він іменував сербо-хорватами, словенцями, яким, на його думку, властивий компонент «германської раси», болгарами та боснійцями, що, на його думку, характеризуються домішками «турецької породи». Однак згодом він вніс деякі корективи в схему фундатора вітчизняної антропології, що випливає із змісту статті, підготовленої ним в співавторстві з Сергієм Руденком, ще одним носієм традицій Вовкової антропологічної школи, який в цей час мешкав у Ленінграді.

Основу цього дослідження складають антропологічні матеріали, вже оприлюднені Федором Вовком в другому томі відомого енциклопедичного видан-

ня «Український народ в його минулому і сьогоденні» [23]. Автори поставили перед собою завдання з'ясувати співвідношення основних типів європеїдної людності (динарського (високорослий брахікефальний брюнет); альпійського (брюнет невисокого зросту з яскраво вираженою брахікефалією); північноєвропейського, або нордійського (високий доліхокефальний блондин); атлантико-середземноморського (брюнет, мезокефал, високого зросту), сарматського, або валдайський (високий брахікефальний блондин); метисних (мішаних) в антропологічному складі українського народу.

За підсумками проведеного дослідження Іван Раковський і Сергій Руденко дійшли висновків про те, що «український народ є надзвичайно мішаного антропологічного характеру», сформувавшись за участі «щонайменше шести головних європейських типів». Все ж головним з них, за їхніми розрахунками, «... є, безперечно, адриятицький», тобто динарський (44,5%). Другий за чисельністю тип — альпійський (22,0%), широко представлений в Центральній і Центрально-Східній Європі. «Обидва антропологічні типи: адриятицький і альпійський, — зауважують дослідники з цього приводу, — так злучені численними перехідними постатями, що можемо тут злучити їх в один спільний «альпо-адриятицький» антропологічний тип. Це є, власне, той тип, який покійний наш учитель назвав «українським» типом і який кожному антропологові, що має нагоду зустрічатись з українським народом, відразу кидається в вічі» [24, с. 211].

Основні положення цього дослідження, недоліком якого є відсутність інформації про методику виокремлення тих чи інших антропологічних типів, досі не втратили свого наукового значення. Так, присутність рис альпійського типу на теренах України згодом засвідчили дослідження Валерія Бунака [25], Миколи Чебоксарова [26], Тетяни Алексеевої [27] та ін.

На поч. 1930-х рр. до антропологічної діяльності НТШ долучився вихованець кафедри етнології та антропології Львівського університету Ростислав Єндик.

Згадана кафедра була створена в 1913 р. відомим польським вченим Яном Чекановським, що мав великий досвід польових етнографічних та антропологічних досліджень, отриманий під час комплексної інтердисциплінарної експедиції в 1907—1908 рр. в

Центральній Африці. Притаманною рисою наукових пошуків цієї знакової постаті європейської антропології був комплексний підхід до висвітлення етногенетичної проблематики із залученням даних антропології, історії, етнології та мовознавства [28] (іл. 4).

На поч. 1920-х рр. Ян Чекановський створив оригінальну концепцію антропологічного складу давнього та сучасного населення Європи, згідно з якою він сформувався шляхом взаємодії чотирьох давніх «малих» рас, а саме: нордійської, що характеризується високим зростом, видовженою формою голови та обличчя, вузьким носом, руським волоссям, світлим кольором очей; середземноморської, якій властиві середній зріст, долікефалія, середньовисоке обличчя, темне забарвлення волосся й очей; вірменоїдної, що відзначається високим зростом, брахікефалією, коротким і досить широким обличчям, опуклою спинкою носа, дуже сильним розвитком третинного волосяного покриву; лапоноїдної, що їй притаманні низький зріст, короткі кінцівки, смагляво-жовтувата шкіра, брахікефалія, широке і досить плескате обличчя, відносно широкий ніс. В результаті цієї виникли змішані типи (субнордійський, сублапоноїдної, альпійський, динарський, літоральний та північно-західний), широко представлені серед сучасної європейської людності.

Згідно з розробками Яна Чекановського, риси означених типів можна простежити на індивідуальному рівні в зовнішності живих людей чи черепів. Їх кількісне співвідношення в тій чи іншій популяції він вираховував на підставі складної алгебраїчної формули та спеціальних діаграм [29, s. 60—67].

Індивідуально-типологічний метод в 1920—1930 рр. широко застосовував як сам Ян Чекановський, так і співробітники кафедри етнології та антропології Львівського університету, праці яких охоплювали дуже широке коло питань історичної антропології народів світу [30, s. 44—55]. Львівська антропологічна школа була добре знаною і шанованою в довоєнній Європі.

Свої методичні напрацювання Ян Чекановський використав для характеристики антропологічного складу українців Галичини, Волині, Полісся та Східного Поділля, викладеної ним на сторінках узагальнюючого дослідження з антропології Польщі [31]. Вчений виділив в східних воєводствах другої Речі Посполитої 6 антропологічних типів, а саме:

Іл. 4. Ян Чекановський. Дж.: Сегеда С. Історична антропологія України. Київ: ІН НАН України, 2021

нордійський, що, на його погляд, домінував на Волині та Холмщині, в Західному Поліссі, Підляшші, Північному Поділлі, Середній Галичині з рукавом обабіч Прута, Західній Бойківщині тощо; лапоноїдний з домішкою альпійського, другий за чисельністю, який охоплював західне Поділля, Гуцульщину, східну Бойківщину, верхів'я Південного Буга і Південне Полісся; середземноморський з домішкою лапоноїдного, що зустрічався всюди, за винятком Підляшшя, Полісся і Волині; динарський, чисельність якого найнижча, представлений в Східній Галичині, в Побужжі і на Півдні Холмщини. Недоліком цієї праці Яна Чекановського є те, що в ній відсутні вихідні емпіричні дані, на підставі яких вираховано відсотки окремих типів на тій чи іншій території.

Теоретичні засади «львівської школи» мали вирішальний вплив на формування антропологічного світогляду українського вченого Ростислава Єндика, що студіював антропологію в Львівському університеті під керівництвом Яна Чекановського. В 1929 р. він обійняв посаду асистента-волонтера Антрополого-етнологічного інституту — науково-навчального закладу кафедри антропології та етнології, що була своєрідною «кузницею кадрів» львівської антропологічної школи [3]. Незабаром молодий науковець підготував дисертацію на тему «Краніологічний аналіз

Іл. 5. Ростислав Єндик. Дж.: Сегеда С. Історична антропологія України. Київ: ІН НАН України, 2021

Львівської козацької могили XVII ст.», де досліджено черепи (близько 200 екз.), які належали козакам і кримцям, які загинули восени 1648 року під час облоги Львова військом Богдана Хмельницького.

Застосовуючи методику Яна Чекановського, Ростислав Єндик виокремив в цій краніологічній серії 4 морфологічні компоненти, а саме: нордійський — 34,2%; середземноморський — 21,0%; вірменоїдний — 17,4%; лапоноїдний — 27,%, який включає 2 складника, що відрізняються між собою за ступенем вираження ознак східної (монголоїдної) орієнтації. Стверджено, що черепи з більш вираженими монголоїдними маркерами, скоріш за все, належали союзникам козаків — кримським татарам [32].

В червні 1930 року Рада гуманітарного факультету Львівського університету на підставі рецензій Яна Чекановського і Константина Хилінського, які позитивно оцінили висновки дисертації Ростислава Єндика, надала йому ступінь доктора філософії за спеціальністю «антропологія» [33, с. 127] (іл. 5).

В повоєнний час черепи із «козацької могили» передали до фондів Науково-дослідницького інституту і Музею антропології Московського державного університету ім. М.В. Ломоносова, де вони були

знищені в 1970-х рр. Перед цією варварською акцією їх повторно обстежив польський антрополог Анджей Маліновський, опосередковано підтвердивши правомірність висновків Ростислава Єндика щодо неоднорідності даної серії [34, с. 127].

В грудні 1930 року Ростислав Єндик вперше виступив з доповіддю на засіданні Математично-природописно-лікарської секції НТШ. Це був початок його тісної співпраці з Товариством, де впродовж 1931—1934 року він неодноразова оприлюднював результати своїх антропологічних досліджень. 9 липня 1933 року молодого талановитого вченого було обрано дійсним членом цієї поважної інституції [2, с. 421].

В 1935 р. Ростислав Єндик за сприяння НТШ здобув річну стипендію німецького Інституту Гумбольта, що дало йому змогу впродовж одного року поглибити свій професійний рівень в університетах Берліна та Дрездена. Після завершення цієї освітньої подорожі вчений вкотре 4 листопада 1936 року виступив на засіданні Математично-природописно-лікарської секції з доповіддю на тему «Синтетичний образ передісторичних рас Східної Європи», де узагальнив свій досвід і знання, здобуті під час стажування за рубезем [2, с. 421].

На загал наукові інтереси Ростислава Єндика охоплювали дуже широке коло питань антропології давньої та сучасної людності Східної й Центрально-Східної Європи. За дев'ять передвоєнних років він опублікував низку статей, присвячених краніології людності доби заліза, населення Стародавньої Греції, аланських племен VIII—IX ст., літописних дреговичів, фінномовних племен Східної Європи поч. I тис. н. е. тощо. Одночасно вчений поглиблював питання етногенезу та антропологічного складу українського народу і брав особисту участь в антропологічних обстеженнях української людності карпатської зони [2, с. 428].

Наприкінці 1930-х рр. Ростислав Єндик завершив підготовку своєї головної антропологічної праці — книжки «Расовість українського народу», що вийшла друком в Мюнхені в серії «Бібліотека українознавства», започаткованій НТШ в еміграції вже після закінчення Другої світової війни [35].

Назва цієї ґрунтовної праці лише почасти відображає її зміст. Це — радше своєрідний навчальний посібник з антропології і монографія одночасно, в якій

Таблиця

Антропологічне районування українських етнографічних земель за Ростиславом Єндиком

Групи расових первнів	Округи
I динарський субнордійський, сублапоноїдний	Харківщина, південно-західна і північно-східна Галичина лемки бойки Холмщина, північно-західна Полтавщина, буковинські гуцули
II динарський з легкою домішкою вірменоїдного	галицькі гуцули Поділля по Дністер угорські гуцули Бачка, угорські бойки, Поділля по південний Буг Таврія, північна Кубань
III нордійський з легкою домішкою динарського	Радомишльщина Курщина Волинь, південна Кубань
IV динарський, середземноморський, сублапоноїдний, субнордійський	Чернігівщина, південне Поділля, Північно-східна Полтавщина Вороніжчина Частково — Галичина, Бойківщина Київщина без Радомишльщини, Катеринославщина

висвітлюються проблеми антропогенезу і першопричини формування великих антропологічних спільнот населення земної кулі, роль евгеніки в майбутньому людства, питання походження слов'ян тощо. Деякі положення книжки, які стосуються ролі антропологічного чинника в цивілізаційній історії людства, давно втратили своє наукове значення. Однак ці недоліки не стосуються тих сторінок даної праці, які стосуються питань антропологічного складу українського народу [36].

Послугуючись індивідуально—типологічним методом, Ростислав Єндик виділив на етнічній території українців чотири смуги, людність яких відрізняється між собою за співвідношенням основних європеїдних типів, або «первнів», виокремлених ним на підставі мінливості зросту, кольору волосся та очей, розмірів голови, обличчя та носа (див. таблицю).

В першій смузі переважає динарський «первень», здебільшого поєднуючись з сублапоноїдним, поширеним на північному заході та південному сході Галичини і в ареалі Бойківщини, та субнордійським,

розповсюдженим на Харківщині (Слобожанщині), південному заході Полтавщини, в Лемківщині та в гірських районах Північної Буковини. Зростання ролі нордійського складника спостерігається на Холмщині.

В другій смузі також домінує динарський «первень», що має легку вірменоїдну домішку. Найвагомий компонент вірменоїдного типу фіксується серед української людності Таврії, північної Кубані і Бачки — історико-географічного регіону Південно-Східної Європи між Тисою та Дунаєм (сучасна територія Сербії та Угорщини), куди у XVIII ст. були спрямовані міграційні хвилі русинів Карпат.

Третя смуга — ареал нордійського «первня», найдавнішим осередком якого є Волинь — «праслов'янська колиска, а тим то треба її вважати за вогнище, з якого випромінювалася ця раса на цілий Схід, зазначаючись на нашому матеріалі передусім в Радомисельщині» [35, с. 223]. Що ж до Курщини і південної Кубані, то в цих регіонах простежується легка домішка динарського антропологічного компоненту.

Четверта смуга, де, за Ростиславом Єндиком, знову переважає динарський тип, до певної міри схожа з першою, відрізняючись від неї тим, що, крім сублапоноїдного та субнордійського складників тут фіксується також наявність середземноморського антропологічного компоненту, доменом якого є Південне Поділля та Нижнє Подніпров'я («Катеринославщина»). Всі три згадані другорядні складники виявлено в антропологічному складі людності Київщини.

Що ж до субнордійського і сублапоноїдного складників в четвертій антропологічній смузі України, то перший яскраво виражений на Чернігівщині та Воронезьчині, а другий — в центральній Галичині та центральній Бойківщині. Стверджено, що «в північній Чернігівщині задержався і фінський палеоазійський складник, хоч би і не в великій кількості» [35, с. 224]. Зауважимо, що це спостереження добре узгоджується з результатами пізніших досліджень відомого українського антрополога Василя Дяченка, який виявив в згаданому регіоні України риси світлопигментованого ільменсько-дніпровського типу, що склався на фінській та балтській основах [37, с. 74].

Свого часу індивідуально-типологічну методику гостро критикували прихильники популяційної концепції раси, що, починаючи з другій половини ХХ ст. тривалий час домінувала в антропологічній науці. Нині схожі методи аналізу емпіричних даних міцно ввійшли в практику популяційної генетики, або геногеографії, яка дає змогу з математичною точністю визначити генофонд давніх та сучасних популяцій людства. Останнє засвідчує правомірність їхнього застосування в історичній антропології.

Важливо підкреслити, що висновки Ростислава Єндика стосовно ступеню однорідності фізичних рис, наявності локальних варіантів на етнічних українських теренах і основних напрямків етногенетичних зв'язків українців в світлі антропологічних даних на загал не суперечать підсумкам сучасних досліджень [38, с. 207—235].

Подальшому розвитку антропології в обох львівських осередках зашкодила Друга світова війна. В вересні 1939 року на вулицях Львова з'явилися радянські війська. Через рік нова влада заборонила діяльність НТШ і конфіскувала майно Товариства. Наприкінці червня 1941 року місто окупувала нацистська Німеччина. Розпочалися арешти польської

професури. Життю. Яна Чекановського загрожувала небезпека, однак, за словами відомої польської журналістки і громадської діячки Магдалени Байєр, він оминув лиха завдяки втручання свого (колишнього. — Автор) докторанта, який посприяв, аби його «...викреслили із списку львівських професорів, розстріляних німцями 4 липня 1941 р.» [39]. На мій погляд, йдеться про Ростислава Єндика, який в 1939—1941 рр. працював в краківському Антропологічному інституті, аж доки його не закрила нацистська влада. Це припущення ґрунтується на тому, що Ростислав Єндик був єдиним українцем серед докторантів Яна Чекановського.

На завершальному етапі Другої світової війни провідні вчені-антропологи НТШ Іван Раковський та Ростислав Єндик емігрували до Мюнхена (Німеччина), де надалі брали активну участь в науковому і громадському житті української діаспори. Що ж до Яна Чекановського, то він разом із своїми співробітниками, які уціліли в полум'ї війни, перебрався до Польщі, де продовжили свою наукову та видавничу діяльність.

Висновки. З наведеного випливає, що впродовж 20—30-х рр. ХХ ст., які хронологічно відповідають другому етапу розвитку вітчизняної антропології, в межах України діяло три осередки цієї наукової дисципліни, а саме: Кабінет антропології та етнології ім. Хв. Вовка при Всеукраїнській академії наук (ВУАН) (Київ), Наукове товариство ім. Шевченка та кафедра етнології і антропології Львівського університету (Львів). Кожна з цих інституцій внесла залишила помітний слід в історії української антропологічної науки. Дослідження Анатолія Носова — керівника Кабінету етнології та антропології ім. Хв. Вовка ВУАН, Івана Раковського — представника НТШ, Яна Чекановського — фундатора т. зв. «львівської школи антропології», добре знаної в довоєнній Європі, та Ростислава Єндика, діяльність якого була своєрідним «містком» між двома львівськими антропологічними осередками, підготували ґрунт для подальших наукових пошуків в царині історичної антропології України. Окремі висновки і спостереження цих вчених, які стосувались антропологічного складу українського народу, зберегли своє значення до наших днів. Внаслідок репресій з боку комуністичного та нацистського режимів всі три антропологічні осередки,

що діяли в 20—30 рр. минулого століття в межах України, припинили своє існування. В другій пол. 1940-х рр. на її теренах не залишилось жодного вченого-антрополога.

1. Таран О.Г. Науково-теоретична діяльність кабінету антропології та етнології ім. Хв. Вовка при ВУАН. *VITA ANTIQUA*. № 2. 1999. С. 247—250.
2. Глушко М. Антропологічні студії в Науковому товаристві імені Шевченка (кінець ХІХ — 30-ті роки ХХ століття). *Вісник Львівського університету* (Серія історична). 2010. Вип. 45. С. 413—436.
3. Тарнавський Р. Антропологічно-етнологічний інститут Львівського університету як основа формування наукової школи Яна Чекановського. *Народознавчі зошити*. 2014. № 1 (115). С. 18—28.
4. Кащенко М.Ф. Записка до Комісії для вироблення законопроекту з викладом програми організації Музею антропології та етнології при УАН (12 серпня 1918 р.). *Збірник праць комісії для вироблення законопроекту про заснування УАН у Києві*. Київ: Друкарня Київського наукового товариства, 1919. С. 23—25.
5. *Бюлетень Кабінету антропології та антропології ім. Хв. Вовка*. Київ, 1925. № 1. 45 с.
6. *Історія Академії наук України. 1918—1923. Документи і матеріали*. Київ: Наукова думка, 1993. 576 с.
7. Руда О.З. Олександр Гаврилович Алешо (1890—1922) — вчений та організатор української науки. Київ, 2010. 164 с. (Історико-бібліографічна серія «Аграрна наука України в особах, документах, бібліографії». Кн. 49).
8. Скрипник Г.А. *Етнографічні музеї України*. Київ: Наукова думка, 1989. 304 с.
9. Носів А. О.Г. Алешо (9.II.1890—4.IV.1922) (некролог). *Вісник сільськогосподарської науки*. 1922. Т. 1. Вип. 1. С. 40—42.
10. Михайлова А.А. Етнографо-антропологические экспедиции А.З. Носова в Королевство Сербия (1911—1912): результаты и значение. *XI Конгресс антропологов и этнологов России: сборник материалов*. Екатеринбург, 2—5 июля 2015 г. Москва; Екатеринбург: ИЭА РАН, ИИА УрО РАН, 2015. С. 396.
11. Носов А.З. Антрополого-етнологічне вивчення людини — населення України. *Червоний шлях*. 1924. № 1—2. С. 136—140.
12. Носів Ан. Матеріали до антропології України. Українці Поділля. *Етнографічний вісник*. Київ, 1927. Кн. 5. С. 94—117.
13. Носов Ан. Матеріали до антропології України. Українці Кубані. *Антропологія. Річник кабінету антропології ім. Хв. Вовка*. 1927. Київ, 1928. Т. 1. С. 31—64.
14. Ткач М. Антропологічні поміри людности села Бондаревої, на Шевченківщині. *Антропологія. Річник Кабінету антропології ім. Хв. Вовка*. 1928. Київ, 1929. Т. II. С. 70—104.
15. Ткач М. Матеріали до антропології України. Українці Шевченківської округи. *Антропологія. Річник Кабінету антропології ім. Хв. Вовка*. 1930. Київ, 1931. Т. IV. С. 107—147.
16. Матюшенко Б. *Антропологічні ознаки українського народу*. Прага: Наклад Українського університету в Празі. 1930. 30 с.
17. Чорна Л.О. Із когорти повернених імен репресованих українських науковців: Анатолій Зіновійович Носів. *Гуржіївські історичні читання: Збірник наукових праць*. Черкаси. Вип. 4. 2011. С. 115—117.
- Шевельов Ю. Я — мене — мені... (і довкруги). *Спогади. 1. В Україні*. Харків: Видавець Олександр Савчук. 2017. 728 с.
- Миллер М.А. *Археология в СССР*. Мюнхен: Институт по изучению истории и культуры СССР (Исследования и материалы. Серия 1. № 12). 1954. 160 с.
- Гоцуляк В.В. Діяльність наукового товариства імені Шевченка у міжвоєнний період. *Вісник Черкаського університету* (Серія «Історичні науки»). 2015. № 35 (328). С. 65—69.
18. Франко О. Федір Кіндратович Вовк (1847—1918): Дослідження. Спогади. *Бібліографія: До 150-ліття з дня народження вченого*. Нью-Йорк, 1997. 381 с.
19. Головацький І. Іван Раковський. 1874—1949. *Життєписно-бібліографічний нарис*. Львів: Наукове Товариство імені Шевченка, 2004. 234 с. (Визначні діячі НТШ. Наукове Товариство ім. Шевченка. Число 9).
20. Волков Ф. Антропологические особенности. *Украинский народ в его прошлом и настоящем*. Петроград, 1916. С. 427—454.
21. Раковський І., Руденко С. Погляд на антропологічні відносини в українського народу. *Збірник математично-природописно-лікарської секції Наукового товариства ім. Шевченка у Львові*. 1927. Т. XXVI. С. 204—214.
22. Bunak V. Neues Material sur Ausanderung anthropologischer Typen unter der Bevolkerung Osteuropas. *Zeitschr. fur Morpol. and Anthropol.* 1932. Bd. XXX. N. 3. P. 441—541.
23. Витов М.В., Марк К.Ю., Чебоксаров Н.Н. *Этническая антропология Восточной Прибалтики. Труды Прибалтийской объединенной комплексной экспедиции*. Москва: Издательство Академии наук СССР. 1959. 238 с.
24. Алексеева Т.И. *Этногенез восточных славян по данным антропологии*. Москва: Издательство Московского университета. 1973. 273 с.
25. Malinowski A. *Zycie i działalność Jana Czekanowskiego. Teoria i empiria w polskiej szkole antropologicznej. W 100-lecie urodzin Jana Czekanowskiego*. Poznań. 1985. S. 71—77.
26. Czekanowski J. *Człowiek w czasie i przestrzeni*. Warszawa, 1967. 336 s.
27. Czekanowski J. *Sto lat antropologii polskiej. 1856—1956. Ośrodek Lwowski*. Wrocław, 1956. 73 s.

28. Czekanowski J. *Zarys antropologii Polski*. Lwów, 1930. T. 13. 592 s.
29. Jendyk R. Analiza kranologiczna Lwowskiej mogilykozackiej z XVII w. *Державний архів Львівської області*. Ф. 26. Оп. 4. Спр. 257. Lwów, 1930. 140 s.
30. Тарнавський Р. *Кафедра етнології Львівського університету. Класичний період: 1910—1947*. Львів: ЛНУ ім. І. Франка, 2016. 236 с.
31. Malinowski A. Materiały kranologiczne z byłego zakładu antropologiczno-etnologicznego UJK we Lwowie. *Źródła do badań biologii i historii populacji słowiańskich*. Poznań, 1981. 125—139 s.
32. Єндик Р. *Вступ до расової будови України*. Мюнхен: Наукове товариство ім. Шевченка, 1949. 439 с. (Серія «Бібліотека українознавства», ч. 1).
33. Сегеда С. Ростислав Єндик як представник львівської антропологічної школи. *Spheres of Cultures*. Lublin, 2018. Vol. XVII. С. 302—310.
34. Дяченко В.Д. *Антропологічний склад українського народу. Порівняльне дослідження народів УРСР і суміжних територій*. Київ: Наукова думка, 1965. 129 с.
35. Сегеда С. *Історична антропология України*. Львів: Інститут народознавства НАНУ, 2021. 422 с.
39. Bajer M. Czekanowscy. 2008. Cz. 1. W imperium i w Europie. *Forum Akademicki*, 5. URL: <https://prenumeruj.forumakademickie.pl/fa/2008/05/czekanowscy-cz-1-w-imperium-i-w-europie/>: (data zastosowania: 15.12.22).
- (Book 49). Historical and bibliographic series «Agrarian science of Ukraine in persons, documents, bibliography». Kyiv [in Ukrainian].
- Skrypnyk, G.A. (1989). *Ethnographic museums of Ukraine*. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
- Nosiv, A. (1922). O.G. Alesho (9.II.1890—4.IV.1922) (obituary). *Bulletin of agricultural science* (Issue 1, pp. 40—42) [in Ukrainian].
- Mykhailova, A.A. (2015). Ethnographic and anthropological expeditions of A.Z. Nosov to the Kingdom of Serbia (1911—1912): results and significance. *XI Congress of anthropologists and ethnologists of Russia: collection of materials (Yekaterinburg, July 2—5, 2015)* (P. 396). Moscow; Yekaterinburg: IEA RAS; IIA UrO RAN [in Russian].
- Nosov, A.Z. (1924). Anthropological and ethnological study of a person — the population of Ukraine. *Red way*, 1—2, 136—140 [in Ukrainian].
- Nosiv, An. (1927). Materials for anthropology of Ukraine. Ukrainians of Podillia. *Ethnographic Bulletin* (Book 5, pp. 94—117). Kyiv [in Ukrainian].
- Nosov, An. (1928). Materials for anthropology of Ukraine. Ukrainians of the Kuban. *Anthropology. Yearbook of the Hv. Vovk Department of Anthropology* (Vol. 1, 1928, pp. 31—64). Kyiv [in Ukrainian].
- Tkach, M. (1929). Anthropological measurements of the population of the village of Bondarevoi, in the Shevchenkiv region. *Anthropology. Hv. Vovk Yearbook of the Department of Anthropology*. 1928 (Vol. II, pp. 70—104). Kyiv [in Ukrainian].
- Tkach, M. (1931). Materials for anthropology of Ukraine. Ukrainians of the Shevchenkiv district. *Anthropology. Yearbook of the Hv. Vovk Department of Anthropology*. 1930 (Vol. IV, pp. 107—147). Kyiv [in Ukrainian].
- Matyushenko, B. (1930). *Anthropological characteristics of the Ukrainian people*. Prague: Publication of the Ukrainian University in Prague [in Ukrainian].
- Chorna, L.O. (2011). From the cohort of returned names of repressed Ukrainian scientists: Anatoly Zinoviiovych Nosiv. *Gurdjiev's historical readings: Collection of scientific works* (Vol. 4, pp. 115—117). Cherkasy [in Ukrainian].
- Shevelyov, Yu. (2017). *I — me — me... (and all around)*. *Memoirs. 1. In Ukraine*. Kharkiv: Publisher Oleksandr Savchuk [in Ukrainian].
- Miller, M.A. (1954). *Archeology in the USSR, 12* (Series 1). Studies and materials. Munich: Institute for the Study of History and Culture of the USSR [in Russian].
- Hotsulyak, V.V. (2015). *Activities of the Shevchenko Scientific Society in the interwar period*. *Herald of Cherkasy University (Series «Historical Sciences»)*, 35 (328), 65—69 [in Ukrainian].
- Franko, O. (1997). *Fedir Kindratovych Vovk (1847—1918): Research. Memoirs. Bibliography: To the 150th anniversary of the scientist's birthday*. New York [in Ukrainian].
- Holovatskyi, I. (2004). *Ivan Rakovskiyi. 1874—1949. Biographical and bibliographic essay*, 9 [in Ukrainian].
- Volkov, F. (1916). Anthropological features. *Ukrainian people in its past and present* (Pp. 427—454). Petrograd [in Russian].

REFERENCES

- Taran, O.G. (1999). Scientific and theoretical activity of the Department of the Hv. Vovk Anthropology and Ethnology at VUAN. *VITA ANTIQUA* (Pp. 247—250) [in Ukrainian].
- Hlushko, M. (2010). Anthropological studies in the Shevchenko Scientific Society (end of the 19—30-s of the 20th century). *Bulletin of Lviv University* (Vol. 45, pp. 413—436). *Historical series* [in Ukrainian].
- Tarnavskiy, R. (2014). The Institute of Anthropology and Ethnology of Lviv University as the basis for the formation of the scientific school of Jan Czekanovskiy. *The Ethnological notebooks*, 1 (115), 18—28 [in Ukrainian].
- Kashchenko, M.F. (1919). Note to the Commission for drafting a draft law outlining the program for the organization of the Museum of Anthropology and Ethnology at the Ukrainian Academy of Sciences (August 12, 1918). *Proceedings of the commission for the development of a bill on the establishment of the Ukrainian National Academy of Sciences in Kyiv* (Pp. 23—25). Kyiv: Printing house of the Kyiv Scientific Society [in Ukrainian].
- (1925). *Bulletin of the Hv. Vovk Cabinet of Anthropology and Anthropology*, 1 [in Ukrainian].
- (1993). *History of the Academy of Sciences of Ukraine. 1918—1923. Documents and materials*. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
- Ruda, O.Z. (2010). *Oleksandr Gavrilovych Alesho (1890—1922) — a scientist and organizer of Ukrainian science*

- Rakovsky, I., & Rudenko, S. (1927). View of anthropological relations in the Ukrainian people. *Collection of mathematical-naturalistic-medical section of the Shevchenko Scientific Society in Lviv* (Vol. XXVI, pp. 204–214) [in Ukrainian].
- Bunak, V. (1932). Neues Material sur Ausanderung anthropologischer Typen unter der Bevolkerung Osteuropas. *Zeitschr. fur Morpol. and Anthropol* (Bd. XXX, h. 3, pp. 441–541) [in German].
- Vitov, M.V., Mark, K.Yu., & Cheboksarov, N.N. (1959). *Ethnic Anthropology of the Eastern Baltic. Proceedings of the Baltic United Complex Expedition*. Moscow: Publishing House of the Academy of Sciences of the USSR [in Russian].
- Alekseeva, T.I (1973). *Ethnogenesis of Eastern Slavs according to anthropological data*. Moscow: Moscow University Publishing House [in Russian].
- Malinowski, A. (1985). Zycie i dzialalnosc Jana Czekanowskiego. *Teoria i empiria w polskiej szkole antropologicznej. W 100-lecie urodzin Jana Czekanowskiego* (Pp. 71–77). Poznan [in Polish].
- Czekanowski, J. (1967). *Czlowiek w czasie i przestrzeni*. Warszawa [in Polish].
- Czekanowski, J. (1956). *Sto lat antropologii polskiej. 1856–1956. Osrodek Lwowski*. Wroclaw [in Polish].
- Czekanowski, J. (1930). *Zarys antropologii Polski* (Vol. 13). Lwow [in Polish].
- Yendyk, R. (1930). *Analiza kraniologiczna Lwowskiej mogily kozackiej z XVII w. State archive of Lviv region*. F. 26. Op. 4. Ref. 257. Lwow [in Polish].
- Tarnavskiy, R. (2016). *Department of Ethnology, Lviv University. Classical period: 1910–1947*. Lviv: Ivan Franko LNU [in Ukrainian].
- Malinowski, A. (1981). *Materiały kraniologiczne z bylego zakladu antropologiczno-etnologicznego UJK we Lwowie. Zrodla do badan biologii i historii populacji slowianskich* (Pp. 125–139). Poznan [in Polish].
- Yendyk, R. (1949). *Introduction to the racial structure of Ukraine* (Part 1). Series «Library of Ukrainian Studies». Munich: Shevchenko Scientific Society [in Ukrainian].
- Segeda, S. (2018). Rostyslav Yendyk as a representative of the Lviv anthropological school. *Spheres of Cultures* (Vol. XVII, pp. 302–310). Lublin [in Ukrainian].
- Diachenko, V.D. (1965). *Anthropological composition of the Ukrainian people. Comparative study of the peoples of the Ukrainian SSR and adjacent territories*. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
- Segeda, S. (2021). *Historical anthropology of Ukraine*. Lviv: The ethnology Institute of NANU [in Ukrainian].
- Bajer, M. (2008). Czekanowscy (Cz. 1). W imperium i w Europie. *Forum Akademicki*, 5. Retrieved from: <https://prenumeruj.forumakademickie.pl/fa/2008/05/czekanowscy-cz-1-w-imperium-i-w-europie/> (Date of appel: 15.12.22) [in Polish].